

1. ÚVOD

„Nenašel se nikdo žádný, kdo by tam do země kopal, zda by grunty jaké neb co jiného v tom místě našel...“
(František Jan Vavák, Paměti¹)

Pohoršení milčického rychtáře nad nezájmem o památky z doby života sv. Vojtěcha a jeho otce Slavníka v Libici nad Cidlinou se z dnešního pohledu jeví jako těžko uvěřitelné. Právě Vavák, který jako první v roce 1785 popsal pozůstatky opevnění raně středověkého hradiště a destrukce kamenných staveb v jeho západní části, můžeme s jistou nadsázkou považovat za prvního libického archeologa. Avšak počátky skutečného archeologického výzkumu Libice nad Cidlinou můžeme klást až do závěru 19. století, kdy se hradišti a jeho nejbližšímu okolí začal naplno věnovat poděbradský lékárník J. Hellich. Výsledky jeho práce shrnul a použil jako podklad pro systematický výzkum libického hradiště R. Turek (1946). V letech 1949–1953 a 1967–1973 se soustředil na západní část opevněného areálu označovaného jako vnitřní hradiště nebo akropole. Další etapu archeologického bádání na lokalitě charakterizují záchranné výzkumy v intravilánu současné Libice nad Cidlinou, které probíhají od roku 1974 do současnosti.

Archeologické sondy pokrývají více než 6% opevněného areálu raně středověkého hradiště a řadí jej tak mezi archeologicky nejlépe prozkoumaná raně středověká centra. Odvrácenou tváří intenzivního archeologického výzkumu je však stav jeho zpracování, neboť pouze necelá pětina získaného materiálu byla zpřístupněna v formě nálezové zprávy nebo byla publikována. Výjimečnost archeologického výzkumu raně středověké Libice spočívá především v poměrně pravidelné a husté síti sond, která pokrývá nejen

opevněný areál hradiště, ale také podstatnou část jeho širšího okolí.

Pojem aglomerace v našem pojetí v sobě zahrnuje opevněný areál hradiště a přilehlá sídliště a pohřebiště mimo něj. První část práce se soustředí na archeologické prameny, přičemž hlavní pozornost byla věnována sídlištím a pohřebištím mimo opevněný areál, které ve srovnání s vnitřním hradištěm a předhradím patří mezi nejméně známé části aglomerace². Druhá část řeší ekonomické podmínky raně středověké aglomerace. Formou modelu se pokouší kvantifikovat hospodářské a nároky aglomerace a definovat potencionální možnosti jejich uspokojení ve vztahu k hospodářskému zázemí. K tomuto účelu byly využity výsledky paleobotanického výzkumu a odhad celkového počtu obyvatel aglomerace založený na analýze raně středověkých pohřebišť.

1.2. Raně středověké sídelní aglomerace

S pojmem raně středověké sídelní aglomerace se setkáváme v archeologické terminologii přibližně od poloviny 60. let minulého století. S přibývajícemi nálezy sídlišť a pohřebišť v bezprostřední blízkosti opevněných částí raně středověkých center³, které se svojí povahou vymykaly běžnému venkovskému osídlení⁴,

2 Poslední podrobný popis celé aglomerace publikoval R. Turek v roce 1971 (Turek 1971), tedy ještě v době před zahájením důsledně prováděné archeologické památkové péče na celém katastru obce Libice.

3 Zcela zásadní v roli v tomto procesu sehrála publikace raně středověkých nálezů na katastru města Litoměřice (*Zápotocký 1965*), která umožnila detailní rekonstrukci struktury osídlení mimo opevněnou část hradiště.

4 Jedná se především o pohřebiště s nálezy, které jsou obvykle spojovány s vyšším sociálním prostředím. Jako příklad můžeme uvést pohřebiště v Lumbeho zahradě na Pražském hradě (*Smetánka – Hrdlička – Blajerová 1973*), pohřebiště v blízkém okolí budečského hradiště (*Šolle 1981*) či kanínská pohřebiště v bezprostředním sousedství libického hradiště (*Mařík 2005*). Za zcela jedinečný případ můžeme považovat Staré Město u Uher-

1 Rukopis Vavákových pamětí (Knihovna Národního Muzea, sign. I E 1, s. 147–176) byl vydán nakladatelstvím Skopec pod názvem: Paměti Františka J. Vaváka, souseda a rychtáře milčického z let 1770 až 1816. Popis libického hradiště je zaznamenán v knize druhé (rok 1784–1790), část 1. (1784–1786), s. 60–72.

bylo zřejmé, že opevněné i neopevněné části center je třeba chápat jako jeden funkčně propojený celek. Přestože termín sídelní aglomerace nebyl nikdy přesně definován, je v souvislosti s raně středověkými centry používán především pro jejich prostorové vymezení⁵, zatímco funkce raně středověkého centra jsou v tomto ohledu opomíjeny (Klápště 2005, 334). Z tohoto důvodu se v následujícím textu soustředíme především na jejich topografii.

Centrální a strategicky nejvýhodnější pozici zaujímá *akropole*, která je zpravidla také nejlépe opevněna. Je považována za sídlo nejvyšší autority (vládce, knížecí správce, atp.). K němu přiléhá jedno či více opevněných *předhradí*, kam je situováno provozní zázemí akropole a kde vedle řemeslnických aktivit můžeme předpokládat sídla hradeckých úředníků nebo církevních hodnostářů (Klápště 2005, 331). Podobné funkce jsou připisovány i *podhradí* (*suburbium*), jehož poznání vychází především z písemných pramenů. Výpovědní hodnota archeologických pramenů je omezena ve většině případů na blíže nedefinovatelné sídlištní nálezy a jen v ojedinělých případech můžeme identifikovat některé typy řemeslnické výroby⁶.

Jen relativně malému počtu obyvatel hradišť byla dopřána výsada pohřbu uvnitř prostorově omezeného opevněného areálu, zpravidla v okolí kostelů (Tomková – Frolík 2005; Šolle 1990), zatímco většina pohřebišť se nachází za hradbami. Objevují se ve vzdálenosti několika desítek nebo maximálně stovek metrů od sídlišť, což je podstatně méně než u venkovských sídel (Klápště 2005, 332). Výjimkou nejsou také rozsáhlé nekropole, které byly patrně využívány obyvateli celé aglomerace nebo její podstatné části⁷.

Při pokusu o rekonstrukci topografie raně středověkých center, nelze ponechat stranou písemné prameny, kde jsou zmiňovány nejčastěji jako *urbs*, *civitas* či *castellum*. Tyto termíny byly užívány jako synonyma

ského Hradiště, kde se podařilo v sídlištních nálezech prokázat doklady specializované výroby, avšak za současného stavu zpracování archeologického výzkumu nelze jednoznačně rozlišit centrální část a přiléhající sídliště (Galuška 2001). Označení sídelní aglomerace tohoto konglomerátu sídlišť a pohřebišť můžeme považovat za ideální řešení.

5 ... *Siedlungsagglomeratinnen, die sich jeweils aus mehreren, z. T. befestigten Siedlungsbereichen („Burg – und Vorburg-Bereiche“) zusammensetzen.* (Brather 2001, 149); *Vytvářely (hrady raného středověku) spolu s osídlením ve svém bezprostředním okolí více či méně členitou sídelní aglomeraci...* (Boháčová 2006), *Do této aglomerace zahrnujeme rozsáhlé opevněné sídliště s pohřebišti, kostely a řemeslnickými areály na pravém břehu Moravy (Staré Město), zatím jen sporadicky sídliště s kostelem a mohutnou hradbou v mětské čtvrti Rybárny a sídliště s doklady výroby a se zbytky zděných staveb na říčním ostrově sv. Jiří.* (Galuška 2001)

6 Doklady zpracování železné rudy přinesly archeologické výzkumy z pražského (Havrdá – Podliska – Zavřel 2001) a žateckého podhradí. V Žatci se mimo to objevily i stopy práce s bavorskými kovy (Klápště 2005, 339)

7 Na pohřebišťích tohoto typu byly zjištěny poměrně četné odchylky, které odrážejí jak sociální postavení tak i původ pohřbených (Steuer 1984)

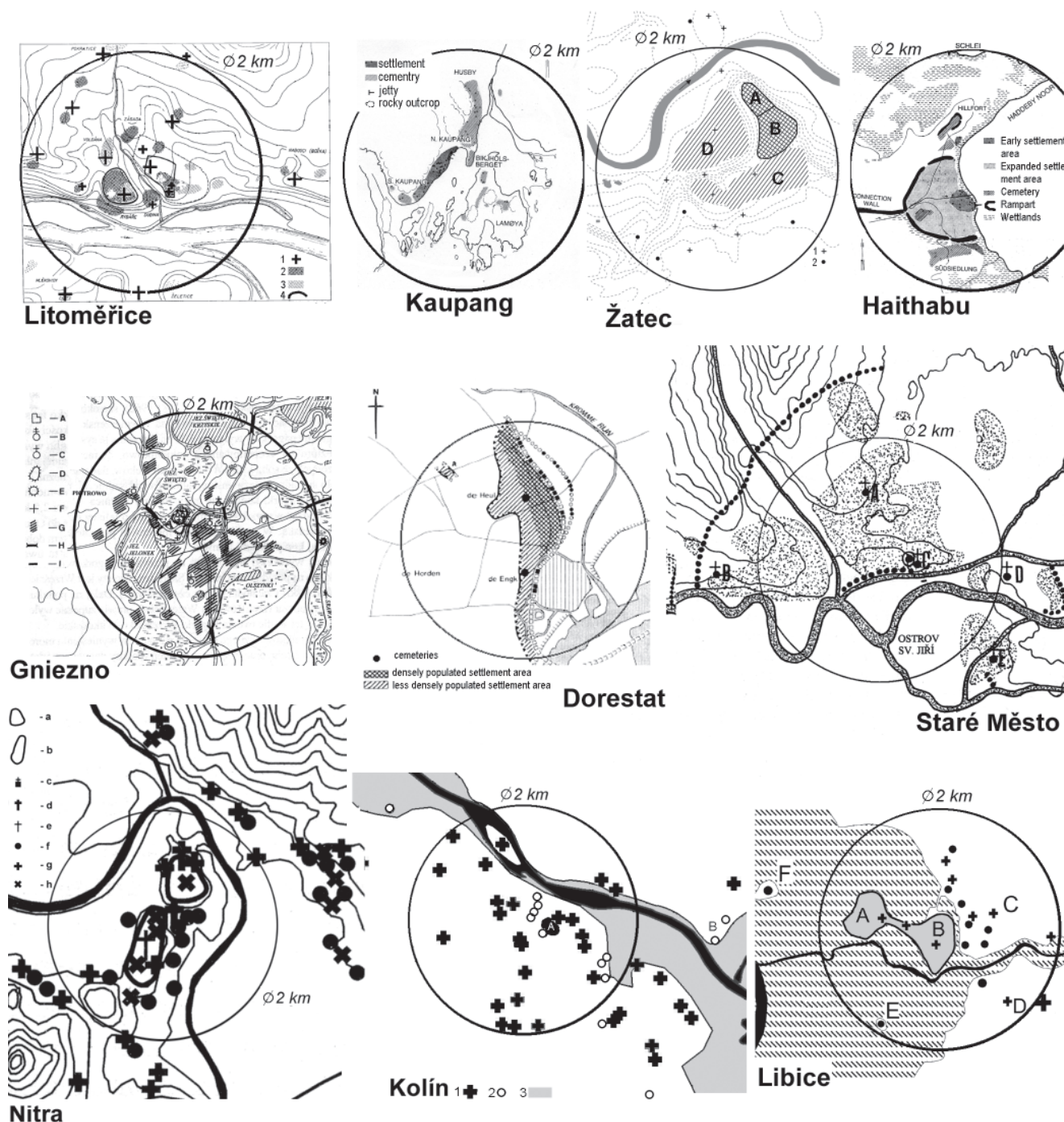
(Kalhous 2008). Na opačné straně stojí *suburbia* (*podhradí*) situována mimo opevněnou část hradišť, avšak toto označení nese pouze bezprostřední okolí *civitas*, ale i vzdálenější sídliště (Kalhous 2008). V souvislosti s podhradím jsou běžně zmiňovány především sídla řemeslníků, dočasné tábory vojska, dvory knížecích úředníků, kostely a kláštery (Sláma 1986, 33–34; Moždziach 2002, 201). Rozlišení na opevněný areál (*civitas*) a jeho volně přístupné okolí (*suburbium*) tak ukazuje, že středověký člověk používal tyto termíny podobně jako moderní archeologie především pro definici prostoru. Funkce, které jsou jednotlivým částem aglomerací (hrad, předhradí a podhradí) připisovány (Lutovský 2001; 13, 241, 269) jsou založeny často pouze na spekulacích, či interpretacích ojedinělých nálezů (srov. Moždziach 2002, 195–200). Proto považujeme za žádoucí, aby termíny jako akropole či vícedílná předhradí zůstávaly bez nároku na funkční interpretaci. Jednotlivé části raně středověkých sídelních aglomerací je třeba chápat jako vzájemně propojený celek a to především z hlediska funkcí, které takové centrum plnilo vůči svému okolí⁸.

1.3. Aglomerace nebo město?

Vznik a vývoj raně středověkých aglomerací můžeme sledovat v průběhu 7.–11. století na širokém teritoriu severní a severozápadní Evropy. Významná centra, mezi něž můžeme počítat například Haithabu, Hamwic, Wolin, Ribe, Birku nebo Dorestat⁹, bývají běžně označovány jako tzv. „raná města“ (*Early towns*). Přestože vznikaly v odlišných přírodních a geopolitických podmínkách, najdeme celou řadu shodných rysů s vyznanými středoevropskými raně středověkými centry. Svým rozsahem či lidnatostí se velkomoravské Mikulčice, Pohansko u Břeclavi nebo Nitra vyrovnají obchodním emporiím na pobřeží Baltského nebo Severního moře. Na straně druhé však také nelze přehlížet rozdíly, na které poukazují někteří badatelé. Ty jsou spatřovány především v rovině ekonomické a politické. V případě obchodních emporií je zdůrazňován především obchod a produkce řemeslnických dílen, zatímco ve středoevropském prostoru, kde raně středověká hradiště sehrála významnou roli především při formování raně středověkých národních států, kladlo archeologické i historické bádání

8 Mezi nejvýznamnější centrální funkce jsou počítány: vládní, obchodní, řemeslná a kulturní (Gringmuth–Dallmer 1999; Moždziach 1999).

9 K raně středověkým aglomeracím ve střední a západní Evropě Piekalsky (1999), k obchodním centrům na pobřeží Severního moře a v Pobaltí Clarke – Ambrosiani (1991), srov. též Žemlička (1997, 296–309).

Obr. 1 Raně středověké aglomerace. **Litoměřice:** 1 – pohřebiště, 2 – sídliště střední a mladší doby hradištní, 3 – sídliště mladší doby hradištní, 4 – opevnění (Zápotocký 1965, obr. 27); **Kaupang:** vikingské období (Clarke – Ambrosiani 1991, Fig. 4.16), **Žatec:** raně středověká aglomerace A – hrad, B – opevněné předhradí, C – jižní neopevněné předhradí, D – podhradí, 1 – nekostelní pohřebiště, 2 – osídlení (upraveno podle: Čech 2008, obr. 1), **Haithabu:** vikingské období, (Clarke – Ambrosiani 1991, Fig. 4.12), **Gniezno:** 10.–11. století, A – zámek, B – katedrála, C – kostel, D – sídliště na Lechově hoře, E – hrad, F – pohřebiště, G – sídliště, H – hráz, I – most (Janiak – Stryżewski 2001, Ryc. 2); **Dorestad:** raný středověk (Verwers 1988, Fig. 16); **Staré Město:** velkomoravská sídelní aglomerace, A – kostel „Na Valách“, B – „Na Špitálkách“, C – rotunda sv. Michaela a palácová stavba „Na Dědině“, D – kostel „Rybárny“, E – kaple na ostrově sv. Jiří (Galuška 2008); **Nitra:** velkomoravské období, a – hradiště, b – předhradí, c – klášter (hypotetický), d – kostel (předpokládaný), e – kostel (hypotetický), f – sídliště, g – pohřebiště, h – pohřebiště na sídlišti (Fusek 2008, Abb. 14); **Kolín:** střední a mladší doba hradištní, 1 – jednotlivé raně středověké hroby, 2 – sídlištní nálezy, 3 – říční niva, A – návrší u kostela sv. Bartoloměje, B – Kolín–Hánin (upraveno podle: Valentová – Tyrdík 2004); **Libice nad Cidlinou,** střední a mladší doba hradištní (legenda viz. obr. 2)

větší důraz na jejich politicko-vojenský význam¹⁰. Na druhé straně však není možné opomíjet podstatný

¹⁰ „Hrady středovropských monarchií vyrůstaly z vojenských a potlačovatelských funkcí. Až po překonání kořistné fáze začaly tyto civitates a urbes hrát v autarkně distribučním mechanis-

vliv centrální autority, bez jejíž přítomnosti a aktivity by pobaltská obchodní centra patrně nemohla vzniknout (Wickham 2006, 594).

mu Čech, Polska a Uher vůdčí organizační roli.“ (Žemlička 1997, 298)

Ślawomir Moździuch (2002, 202) upozorňuje také na formální rozdíly, které nedovolují klást prosté rovnítko mezi tyto dva typy center. Jedná se především o přehnané a často nedostatečně podložené odhady počtu obyvatel. V jeho pohledu mají také malou výpovědní hodnotu ty archeologické prameny, které by umožnily rekonstrukci vnitřního uspořádání opevněných areálů hradišť¹¹. Z výše naznačených odlišných funkčních i formálních kvalit obou typů raně středověkých center je patrné, že popsání rozdíly jsou založeny především na subjektivním pohledu batelů působících v daných oblastech, než na skutečném srovnání. Nabízí se tak otázka zda nestojí proti sobě spíše různě orientované přístupy historicko-archeologického bádání.

V předchozí kapitole jsme dospěli závěru, že sídelní aglomeraci můžeme definovat především prostově. Při srovnání prostorového uspořádání *raných měst a sídelních aglomerací* zjišťujeme, že se výrazně neliší jak strukturou, tak i velikostí. Kolem centrální části, zpravidla opevněné, se koncentrují otevřená sídliště a pohřebiště, přičemž jejich vzdálenost od opevnění se pohybuje mezi jedním a dvěma kilometry (obr. 1).

Oproti poměrně nevyhraněnému pojmu sídelní aglomerace je definice raných měst předmětem dlouhodobé diskuse (Scull 1997), kde je patrný odklon od starších pohledů vycházejících z weberovské sociologie orientované na právní definici města. Větší důraz je kladen na morfologická a funkční kritéria¹², která lze lépe vyhovují archeologickým pramenům pocházejících z raně středověkých sídelních útvarů. Na první pohled je zřejmé, že těmto podmínkám vyhovuje podstaná část českých i moravských sídelních aglomerací, kde je můžeme doložit jak archeologickými tak i písemnými prameny (Sláma 1986, 33–34). Patrně zdaleka ne každé hradiště, či sídelní aglomeraci můžeme za sídliště městského charakteru, nicméně toto srovnání ukazuje, že vznik sídlišť městského typu či sídelních aglomerací nelze vnímat izolovaně, ale spíše jako dlouhodobý celoevropský urbanizační proces (Hill 1988; Hodges 1988).

11 Tento argument do jisté míry vyvrací například rekonstrukce prostorového uspořádání na hradišti Břeclav – Pohansko, kde se podařilo rekonstruovat vnitřní uspořádání opevněného areálu (Macháček 2005). Jisté indicie o pravidelném uspořádání libického vnitřního hradiště poskytla také prostorová analýza porostových příznaků (obr. 4).

12 Martin Biddle (1976, 100) předložil celkem 12 kritérií, podle nichž je možné hovořit o sídlišti městského charakteru: 1) opevnění, 2) pravidelná uliční síť, 3) trh, 4) mincovna, 5) právní autonomie, 6) role centrálního místa, 7) intenzivní osídlení a velká koncentrace obyvatelstva, 8) diverzifikovaná ekonomická základna, 9) parcelace a domy „městského“ charakteru, 10) sociální diferenciacie, 11) složitá církevní organizace, 12) soudní centrum. Doložení více než jedné z uvedených vlastností považuje za dostatečné k přiznání městského statutu.

Mírně zjednodušený pohled nabízí skandinávská archeologie, která se soustředí především na ekonomickou stránku. Björn Ambrosiani (1988, 63) přiznává městský charakter sídlištím s vysokou koncentrací obyvatel a specializovanou nezemědělskou výrobou.